

Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal

Az RMNy 983 jelzetű nyomtatvány az első fennmaradt unitárius énekeskönyv. Már a kötet datálása sem egyértelmű (1602 és 1616 közé szokás helyezni), de számos kutatás ellenére szöveganyaga is tartogat még megválaszolatlan kérdéseket; ezekhez csupán adalékokkal szeretnék szolgálni. A benne található szövegváltozatok mikrofilológiai vizsgálatával próbálok közelebb jutni az esetleges szerkesztési irányelvekhez és a szövegek forrásaihoz. Az énekeskönyv szövegeit egyéb forrásaikkal összeolvasva szembetűnő az erős, következetes szerkesztés. Kanyaró Ferenc egy tanulmányában a nyomtatványban szereplő Balassi-költemény, a *Pusztában zsidókat...* kezdetű vers kolofonjának elhagyását taglalja. „Nagyon természetesen kimaradt e befejezés az unitáriusok énekeskönyvéből, kihagyták a szerkesztők, mint a templombeli áhítatra nézve teljesen szükségtelent. Kihagyták a megelőző strófával együtt, mely Balassa magánviszonyaival foglalkozik, és holmi megoltani való »nagy szerelmi lángról« is beszél az istenes énekben.”² Persze a szerkesztői húzások nemcsak a „templombeli áhítatra nézve teljesen szükségtelen” részeket érintik, hanem a dogmatikailag kérdéses vagy kifogásolható szöveghelyeket is, és ezek a változtatások jelentősen befolyásolták a későbbi nyomtatványok és az őket másoló kéziratok szövegvariánsait. Az énekeskönyvet vizsgálva több csonka verssel találkozunk, amelyek dogmatikai különbözőségük miatt rövidültek. Ezt a jelenséget a nyomtatványban szereplő Bogáti Fazakas Miklós zoltárparafrázisainak szövegváltozatain keresztül szemléltetem, mivel Újfalvi Imre 1602-re datált debreceni énekeskönyvében szereplő nyolcadik zoltárfordításán kívül az RMNy 983 még tizenegy – nyomtatásban először megjelent – Bogáti-zsoltárral bővült. Zsoltárai azért is jó indikátorai az énekanyagnak, mivel egy zárt kéziratot hagyományban terjedtek, és szinoptikus olvasással az énekeskönyv változatait könnyen elhelyezhetjük a szöveghálón, esetlegesen forrást is találva azoknak. Emellett a Bogáti-zsoltárok ószövetségi kontextus-hű for-

¹ ETLINGER Mihály (1990) a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatásában elsősorban Bogáti Fazakas Miklós költészetével és a korai unitárius gyülekezeti énekeskönyvekkel foglalkozik.

² KANYARÓ Ferenc, *A legrégebb unitárius énekeskönyvekről*, MKSz, 1895, 323.

dításpoétikája miatt kevésbé voltak alkalmazhatók a gyülekezeti éneklésben, így a szerkesztői változtatások is szembetűnőbbek.

33. zsolttárparafázisa például öt strófával kevesebb nyomtatásban. A továbbiakban a kimaradt versszakokat a *Péchi Simon-énekeskönyvből* modernizált átiratban közlöm.

XXXIII/3

„Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy Úrnak zengjen minden muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü citerátok,
kürt, orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?”

XXXIII/4

„Ezekkel az Urat, nosza, dicsirjétek,
szokatlan éneket, új nótát verjétek,
az Úr jó hírére szépet pengessetek,
most minden örüljön, úgy zengedeztetek!”

XXXIII/14

„Drága nép és boldog tehát az zsidó nép,
hogy neki Istene ily mennybeli felség,
gondviselő atya ily kegyes Istenség,
kinek az kedvében, mint drága örökség.”

XXXIII/15

„Viseli szép gondját annak az szent atya,
mennyei székéből nézi, igazgatja,
mindenfele vigyáz, de feljebb ezt látja,
mert ha teremtette, az szíveket látja.”

XXXIII/21

„Oly örömünk ezen, hogy valahol járunk,
minden dolgainkban nagy örömmel forgunk,
hogy szent életünkre nézünk, csak vígadunk,
szentinek mit ígirt az Úr, hogy gondoljuk.”

A 3–4. versszak a dicsőítő hangszerjátékot taglalja, amely a korabeli liturgiában nem kaphatott szerepet,³ ezért is maradt ki. A 14–15. strófa Bogáti

³ Vö. ENYEDI György, *Conciones* = H. HUBERT Gabriella, *Leiki énekekről régi magyarok*, Bp., Gépeskönyv, 1999, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/10/10.html> (letöltve: 2017. július 1.)

historizáló poétikája miatt marad el, mivel ezek a zsidó nép kiválasztottságáról szólnak. A 21. versszak hiánya nehezebben magyarázható, talán a szent szó kétértelműsége miatt (jámbor, szent) a szerkesztő egyszerűbbnek látta törölni.

A 92. zsoltár második versszaka is a hangszerhasználat taglalása miatt tűnik el, tehát korántsem valószínű, hogy rontott forrásból dolgozna az énekeskönyv szerkesztője, sokkal inkább tudatos szerkesztésről lehet szó.

XCII/2

„Téged nemcsak nyelvvel, számmal,
szüdből említlek nótámmal,
de minden vigasság-zajjal,
tízhúrú hegedűszóval,
lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával.”

A historizáló részek kiserkesztésének gyakorlata még más példával is meg-támogatható a nyomtatott hagyományban: Bogáti 72. zsoltárparafrázisának négy strófája hiányzik szintén az ószövetségi történeti kontextus miatt.

LXXII/7

„Dereka földje Zsidóország leszen,
Kinek határa küjjebb-küjjebb megyen,
Két tengert éri, annyi messze megyen,
Délre, északra urasága leszen.”

LXXII/8

„Ellenségi neki meghódlának,
Arccal előtte az porba borulnak,
Sok pogán népek neki fejet hajtnak,
Sok ajándékkal, adóval bejáznak.”

LXXII/9

„Leszen szerencsés és kiterjed híre,
Sok ország urak, sok sziget hercege,
Görög és arab megyen eleibe,
Mind ajándékkal tisztelik féltekben.”

LXXII/14

„Tiszta és híres arabok aranyát,
Ennek az Isten adja világ jóvát,
Minden őerte imádja az Urat,
Szüntelen áldja minden ezt a királt.”

Bogáti poétikai sajátosságai közé tartozik, hogy minden verses szövegének van akrosztichonja, amely a *Psalterium* esetében az adott zsoltár rövid foglalátát, argumentumát adja. Ezek az argumentatív akrosztichonok a zsoltárok címeként is megjelennek. Ha tehát az énekeskönyv szerkesztője versszakokat hagy el, ronsolja az akrosztichonok értelmét, és így a címek is elmaradnak a szövegek előtt. Ezek a szövegek tehát gyülekezeti énekesülnek, Bogáti sajátos poétikájának kilúgozásával a liturgiában már használni tudják.

A szövegrészek elhagyása mellett bizonyos mondatok átértelmezéseivel is találkozhatunk. A kor parafrázáló gyakorlatához hasonlóan az énekeskönyvben is megjelennek a különböző aktuálisabb tematikájú betoldások a szövegekben. Ez esetben is Bogáti historizáló magatartása miatt változnak meg szöveghelek a nyomtatásban. A 46. zsoltár 7. versszakában a kéziratos *Psalteriumok* egyöntetűen ezt a változatot közlik: „ez oltalmazza Jákob maradékát”, míg az RMNy 983 így csiszolja: „ez oltalmazza nyomorult hazánkat”. A zsidókra való utalás elsősorban a historikus olvasatot erősíti, ezért a szerkesztés gyülekezeti felhasználásra alkalmasabb változatra cseréli. A 11. versszakban ehhez hasonlóan a zsidó népet keresztyén népre változtatja. Kevésbé direkt krisztianizáló szándékkal is találkozunk a 139. zsoltár nyomtatott verziójában. A „holtig gyűlölöm az olyant érted” sor helyett ez szerepel: „holtig gyűlöltem az olyant érted”. A múlt időbe helyezéssel szelídebb, kevésbé békétlen lesz a zsoltárszöveg.

Az *Új fejedelemért az nép* argumentumú 72. zsoltár nem csak csonkult, alapos szerkesztésen is átment a megmaradt szöveg. A kezdő két sor így hangzik Péchi Simon-énekeskönyvben:

„Új urat adtál Uram az szent népnek,
add te szent lelked ez új fejedelemnek.”

Míg az RMNy 983-ban:

„Új urat adtál Úristen ez országnak,
add te szent lelked ez új fejedelemnek.”

Még rímshavában is másul a szöveg, emellett már ez a változtatás is illusztrálja, hogy aktuálpolitikai helyzet szüremkedik a zsoltárszövegbe. Később is találunk a zsoltárban olyan helyeket, ahol a *Psalterium*-változatokban lévő király/nép/város szavak helyett szintén az ország szó szerepel.

A 85. zsoltárban is találkozhatunk hasonlóan kollektivizáló variánssal: „mehízlalja mi házunkat” helyett „mehízlalja mi hazánkat”, amely a forrás félreolvasásából is fakadhat, ám még így is igazolható a kollektivizáló szándék.⁴

Néhol egyfajta egyszerűsítő szerkesztői szándék is megfigyelhető, például a holval⁵ kifejezés reggellé változik a 90. zsoltárban, itt is a rímpozíció ellenére. A szerkesztés folyamatában a könnyebb érthetőség szemmel láthatóan erősebb szempont volt a formai jellemzők megtartásánál.

A változtatásokból fakadóan is ingadozik a szövegek minősége. A 8., a 29. és a 139. zsoltár szinte alig tér el a kéziratos hagyománytól, ám a többiben sok félreolvasási hiba is található. A 95. zsoltár tíz versszakában összesen 14 esetben találkozunk metrikai hibával, valószínűleg ez összefügg azzal, hogy nótajelzése is elmarad. Az ebből fakadó nehéz énekelhetősége lehetett az oka, hogy a későbbi, 1632-es unitárius énekeskönyvben már nem kap helyet.

Az egyes zsoltárok szinoptikus olvasása során szembeötlő, hogy az RMNy 983 szövegváltozatai több esetben az *Abasfalvi zsoltárkönyv* variánsaival rokonok. A közös eltérések a *Psalterium* többi forrásától viszont csak négy zsoltárnál markánsak (33., 85., 90., 95.).

Itt ki kell térnem az *Abasfalvi zsoltárkönyv* szövegváltozatainak elhelyezkedésére a *Psalterium* szöveghagyományában. Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* egyik érdekessége, hogy az 55. zsoltár más változatban maradt fenn benne (és a *Mátéfi János kódexében*), mint a többi forrásban, mivel Bogáti kétféleképpen fordította le.⁶ A stemmán erősen elkülönülnek egymástól, de sok közös vonás fedezhető fel bennük. Két strófájuk szinte szóról szóra megegyezik, nótajelzésük azonos, a rímzavak közt van átfedés, és bizonyos strófakezdő szavak is javítva vannak, mivel más az argumentatív akrosztichonjuk és historikus kontextusuk. Az *Abasfalviban*: AKITOFEL ABSOLONHOZ PARTOLT(T), a *Péchi Simon-énekeskönyvben*: IOTETEL FELEITET KEILAI(T). Mindkét szöveg követi Bogáti historizáló poétikáját is, így szerzősége csaknem bizonyos. A sorrendiséget is meg lehet állapítani, mivel feltűnő a megtartott strófák vagy szintagmák közötti hasonlóság.

⁴ Vö. STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003, 183–184.

⁵ Vö. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, szerk. SZABÓ T. Attila, Bp.–Bukarest, Akadémiai–Kriterion, 1975, 241.

⁶ Erről bővebben: ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció. Keletkezéstörténet, felekezetiesség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2016, 98–103.

Bogáti zoltárfordítói gyakorlatában kitűnik, hogy parafrázisaiban értelmező szövegek minimális mértékben fordulnak elő, törekszik az énekelhetőség szükségessége miatti strófa-hosszt a legkevésbé felhívítani külső magyarázatokkal. Emellett zoltárainak strófaszáma is kevésbé tér el a szöveg eredeti verseinek számától, ezek az eltérések nagy része a historikus kontextust megteremtő első versszakkal és a kolofonnal magyarázható. Az 55. zoltár két változata esetében megállapítható, hogy az *Akitofel Absolonhoz pártolt* című változat a korábbi, amire nemcsak a *lectio difficilior* elve miatt következtethetünk, hanem abból is, hogy a vers lényegesen hosszabb, és a plusz strófákban a zoltártéma kibontása, részletezése kap helyet. Ez a téma nem más, mint a pártos ellenségek isteni büntetésének törvényszerűsége és a hűtlen barátok miatti panaszkodás. A sorrendiség kérdését az is egyértelműsíti, hogy a *Jótételt felejtett keilai* című, több változatban fennmaradt 55. zoltár koncepcionálisan is illeszkedik a zoltárkönyv Bogáti-féle történetvezetésébe, az előtte szereplő 54. zoltár Zif városának árulásáról szól, amely történet egyazon bibliai fejezetben helyezkedik el a Keila városhoz kapcsolódóval (1Sám 23.). Az efféle zoltárok közti történetvezetés nem idegen Bogáti *Psalterium*ától, több helyen találkozhatunk hasonlóval. A korábbi változat története az *Octaplából*⁷ eredeztethető, ugyanis Akitofel neve a káldeus változatban jelenik meg (55, 13.), ezt alakítja át a későbbiekben a *Psalterium* koncepciójához. Ha pedig a zoltárkönyv folyamatos szerkesztés mellett készült, elképzelhető, hogy nemcsak egységes formában terjedt, hanem az egyes zoltárok önállóan is nyomdába jutottak. Ez megválaszolná azt az önellentmondást, amellyel Újfalvi 1602-es debreceni énekeskönyvében találkozhatunk. Újfalvi az előszavában hiányolja a teljes zoltárkönyv magyar fordítását, miközben a már említett 8. Bogáti-zoltárparafrázist is szerepelteti kötetében.

A korban még egy helyen találkozhatunk a *Psalterium*ból kiragadott Bogáti-zoltárokkal, Toroczkai Máté 1601 körül keletkezett, mára elveszett kéziratos graduáljának legvégén. A graduál végéről 20 lap ki van vágva, azonban a négy Bogáti-zoltár után ez a bejegyzés volt látható az *Unitárius Egyháztörténet* szerint: „Imposui ultimam manum 20. die Novembris”⁸, tehát lezártnak tekinthető. A feljegyzés szerint a kódexben szereplő Bogáti-zoltárok számai: 33, 85, 90 és 95, csakúgy, mint a már említett, az RMNy 983-ban szereplő, az *Abasfalvi zoltárkönyv* szövegvariánsaival szoros rokonságot mutató négy zoltaré. Nagyon

⁷ *Psalterium hebraeum, graecum, arabicum et chaldeum, cum tribus latinis interpretatoribus* [sic!] et glossis, Genua, 1516.

⁸ Közli: JAKAB Elek, *Adatok énekeskönyveink bibliographiájához*, Magyar Könyvszemle, 1882, 65.

úgy tűnik tehát, hogy a stemma közös ágáról származik mind a *Torockai-graduál*, mind az *Abasfalvi zsolttárkönyv*. A zsolttárkönyvek szöveganyaga között felállítható sorrendiség miatt az *Abasfalvi* korábbi változatnak tekinthető. És ha egyes zsolttárok terjedhettek a teljes *Psalterium*tól függetlenül, megfontolandó, hogy a *Torockai-graduál* Bogáti-variánsai korábbi, még a zsolttárkönyv elkészülte előtti állapotukat őrizték meg, és ebben a formában öröklődtek tovább a nyomtatott unitárius énekeskönyvekben. Így az a feltételezés, hogy *Torockai Máté graduálja* egyfajta elődje lehetett az RMNy 983 jelzetű nyomtatványnak, legalább az említett négy Bogáti-zsolttár esetében több, mint valószínű. Természetesen a kódexben szereplő többi ének is forrása lehetett az énekeskönyvek, de ez további kutatásokat igényel.